

Cəfərova Ülkər Nizami qızı⁶⁰

İ. NƏSİMİNİN DİLİNDƏ LEKSİK ARXAİZMLƏR

Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı iki xətt üzrə getmişdir. İnkişaf müddətində həm sözlərin tərkibi, həm də mənası dəyişmişdir. Sözlərin leksik-semantik inkişafının geniş elmi şərhinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu, dilin lüğət tərkibinin dəyişməsidəki əsas istiqamətləri aşkar etməyə, dilimizin tarixi və etimoloji lüğətini yaratmağa, türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinin yerini və mövqeyini müəyyənəlməyə kömək edir. Sözlərin mənacə dəyişməsi dilin tarixi inkişafı boyu daim fəaliyyət göstərən çox cəhətli dil hadisəsidir. Dilin lüğət tərkibinin artmasına xidmət edən başlıca üsul olan bu prosessiz dil insan zəkasının inkişaf sürətindən geri qala bilər. Çünki cəmiyyətin inkişafı boyu insanların dərk etdikləri yeni anlayışların hamısını düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil. Bunun üçün alınma sözlər də kifayət etmir. Ona görə də anlayışların bir hissəsini ifadə etmək üçün mövcud sözlərdən istifadə edirlər. Onlar yeni anlayışda işlənərək, yaranmış yeni məfhumları bildirməyə xidmət edir. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə bağlı yeni sözlər və yeni mənalara yer açıldığı kimi, bəzi söz və mənalara isə arxaikləşir, dili tərk edir. Tədqiqatlar göstərir ki artan, yeni yaranan mənalara köhnələrdən çox olur. Bu da semantik tutumun durmadan artması və zənginləşməsinə səbəb olur. Bu artım və zənginləşmə dilin inkişafının müxtəlif vaxtlarında müxtəlif olur.

Dilimizdə sözlərin arxaikləşməsinin müxtəlif təzahürləri vardır. Belə ki, bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin mənası arxaikləşir. Buna görə də arxaik sözlər bir-birinin eyni deyildir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində lüğəvi arxaizmlərin iki növü vardır: *leksik arxaizmlər* və *semantik arxaizmlər*.

Leksik arxaizmlər dedikdə – “*əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçən sözlər nəzərdə tutulur; məsələn: yazı (çöl), tanuq (şahid), sası (üfünətli) və s.*” (13, s. 19).

İ.Nəsiminin ədəbi dilimizin inkişafındakı rolunu müəyyənəlməyə görə, onun əsərlərinin lüğət tərkibinin təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. İ.Nəsimi əsərləri üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, İ.Nəsimi yaradıcılığında leksik arxaizmlərə istənilən qədər nümunələr tapmaq olar. Fikrimizi misallarla sübut edək.

Ayağ (qədəh). *Qədəh* mənasında işlənən *ayağ* sözünə İ.Nəsimi əsərlərində tez-tez rast gəlsək də, bu söz müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir, məsələn:

İçər şərabı-ləli-cu sərxoş öpər *ayağ* (12, s. 52).

Bu sözə biz Kişvərinin, Vidadinin dilində də təsadüf edirik, məsələn:

Xani dövlət kim *ayağ* içib *ayağını* öp (7, s. 35).

Dolandıqca cami-eşq dövründə *ayağ* artar (8, s. 17).

Al (hiylə). *Al* sözünə *hiylə* mənasında təkcə İ.Nəsiminin dilində deyil, eyni zamanda ondan əvvəl və sonra yazılmış ədəbi abidələrin dilində təsadüf edirik, məsələn:

Namərd dayın *al* eyləmiş, oquyub bizi aldılar (4, s.22)

Al ilə ala gözləri aldıadı aldı könlümü (12, s.46)

Gördüm bu sözüm tutub *al* (2, s.75)

Alı alayə sarıb səbzədə pünhan etdim (9, s. 119).

Gündə yüz *al* eyləyən qəlbi gəradən küsmüşəm (21, s. 165).

Al sözünün *hiylə, ikiüzlülük* mənasında işlənməsinə *Qazax* dialektində həmçinin *Salyan* və *Şuşa* rayon sivilərində *dil* sözü ilə birləşərək işlənməsinə təsadüf olunur, məsələn:

Uşağı *aladilə* tutuf qarqızın yaxşısını seçif.

Nəsim *aladil* adamdu və s. (15, s. 103).

Al sözü *hiylə, məkr* mənalardan əlavə *parlaq, qırmızı* mənalarmı da verir. *Al* sözünün bu mənalarda işlənməsinə İ.Nəsimi əsərlərində də təsadüf olunur, məsələn: Bu güli gör ki, rəngi çöhrəsinə / Nə qədər *al* edərsə, *al* irəmər (12, s. 46).

Bu sözün eyni mənada, yəni *parlaq, qırmızı* mənalarmı işlənməsini Xətai dilində də görürük, məsələn: *Al* ilə yaşıl geyindi bağlar (20, s. 15).

Altun (qızıl). Bu söz şairin əsərlərinin dilində *qızıl* mənasında işlənmişdir. Bu gün müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunur, məsələn:

Mərifətdür xalis *altun* sikkəsi, fəzli hünər,

Altunı tam, zəğəldən arı dınar istəmə (12, s. 47).

Altun sözünə *qızıl* mənasında Kişvəri dilində də rast gəlirik, məsələn:

Yüzüm *altun* kimidir bu vəcədin kim haliyə (7, s. 35).

Arı (pak, təmiz). Orta əsr ədəbi materiallarının dilində bu söz *pak, təmiz* mənasında işlənmişdir. *Arı* sözünün *pak, təmiz* mənasında işlənməsinə dair İ.Nəsimi yaradıcılığında istənilən qədər nümunə tapmaq olar, məsələn:

Qanı dünyadə bir *arica* dınar (12, s.38)

Xətai dilində də *arı* sözü eyni mənalarda işlənmişdir, məsələn:

Arı su toxuna tər olarsan

Yeldən dəxi dərbədə olarsan (20, s. 181).

⁶⁰ Azərbaycan Tibb Universiteti. ulkerbabayeva@rambler.ru

Arı sözü *Quba* dialektində *təmiz*, *saf* mənalarında işlənir; məsələn: Arı işdəruğ də, təmiz (15, s. 103).

Ümumiyyətlə arı sözü “Aydan arı, sudan duru” ifadəsinin tərkibində, əksər şivələrdə və canlı şifahi nitqdə *təmiz*, *pak*, *saf* mənalarında işlənir (15, s. 103).

Əsrük (*sərxoş*, *kefli*). Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olan *əsrük* sözü İ.Nəsiminin dilində *sərxoş*, *kefli* mənalarında işlənmişdir. *Əsrük* sözünün eyni mənalarda işlənməsinə Kişvəri dilində də təsadüf olunur, məsələn:

Qanı *əsrüklərin* cəmində hüşyar (12, s. 69).

Hər neçə *əsrükdür* var andə bir hüşyarlıq (7, s. 42).

Bu söz Azərbaycan dilinin *Qazax* dialektində həm *sərxoş* həm də *ucaboylu*, *əndamlı qadın* mənasında işlənmişdir. Dilimizə məxsus folklor nümunələrində də bu sözə rast gəlinir, məsələn:

Əsrük bir maya gördüm, Qoltuğunda nə gizdə (15, s. 113).

Öküş (*çox*, *xeyli*). Şairin əsərlərinin dilində *öküş* sözü *çox*, *xeyli* mənalarında işlənsə də müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaik hesab olunur, məsələn:

Xəlcin əməli azdı, könül yağıcı *öküş*,

Bir xəstə *könül* yapıcı memar bulunmar (12, s. 104)

Öküş sözünün eyni mənada, ancaq *yüküş* formada işlənməsini Xətai dilində görürük, məsələn:

Heç səbrü təhəmmülüm yox idi,

Dərdim *yüküşü*, gəməm çox idi (2, s. 80).

Ağu (*zəhər*). İ.Nəsiminin dilində *zəhər* mənasında arxaik söz olan *ağu* sözü işlənmişdir, məsələn:

Eyləmə vəslün şərabin içənə ol *ağu* kar (12, s. 44).

Ağu sözü bu mənada Xətai dilində də işlənir, məsələn:

San *ağu* şərabin eylədim nuş (20, s. 83).

Ağu sözü özünü əsasən canlı danışiq dilində göstərir, məsələn:

“İlana *ağı* verən kərtənkələ” (15, s. 102).

Uçmağ (*cənnət*). Ümumiyyətlə orta əsrlərdə yazan əksər şairlərin dilində *uçmağ* sözü *cənnət* mənasında işlənmişdir. Bu sözün eyni mənada işlənməsini “Kitabi-Dədə Qorqud” datanının, Xətəinin dilində də görürük, məsələn:

Ağ saqqalı baban yeri *uçmağ* olsun (4, s. 225).

Ləbünə əhli-nəzər çeşməyi heyvan dedilər,

Gərçi *uçmağ* hurisi, cümlə ana can dedilər (12, s. 60).

Oldur bu gecə ki, əhli-iman,

Uçmağ ilə Cavidan qavışdı (20, s. 124).

Ün (*səs*, *nida*). İ.Nəsimi əsərlərinin dilində *səs*, *nida* mənalarında *ün* sözü işlənmişdir, məsələn: Oyanur bunların *ünün* eşidən (12, s. 108).

Ün sözünə eyni mənalarda İ.Nəsimidən sonra yazan sənətkarların dilində təsadüf edirik, məsələn: Quş beççələri uni yuvadan / Məktəb *üni* tək gəlir həvədən (2, s. 71). Demən fəryadı-zarımdan əbəz dağlara *ün* düşmüş (8, s. 22).

Ün sözü hazırda dilimizin əksər dialekt və şivələrində *səs* mənasında işlənir, məsələn: Gecə-gündün *ünüm* göyə qalxır (15, s. 121).

Biliş (*tanış*, *dost*, *yaxın*). İ.Nəsimi dilində tanış, dost mənasında *biliş* sözü işlənsə də, müasir dilimizdə arxaıqlaşmışdır, məsələn:

Bəni şahmat qıldı, *bilişü* yad (12, s. 154).

İ.Nəsimidən alavə, Xətai dilində də *biliş* sözünə *tanış*, *dost*, *yaxın* mənalarında təsadüf edirik, məsələn:

Biliş qamu mənə yadə döndi (2, s. 71).

Bu qədim söz əksər şivələrdə və ədəbi dildə yalnız *tanış-biliş* ifadəsinin tərkibində qalmışdır (15, s. 107).

Dün (*gecə*). *Dün* sözü *gecə* mənasında nəinki İ.Nəsiminin dilində, eyni zamanda ondan sonra yazıb-yaradan sənətkarların dilində də işlənmişdir, məsələn:

Dünü gün müntəzirəm bən ki, bu pərgar nədür (12, s. 237).

Dün demişsən ki: Füzuli mənə qurban olsun!

Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır (9, s. 145).

Canü dil hər biri biryan düşdülər hicra *tüni* (7, s. 34).

Gördüyümüz kimi bu söz özünü Kişvəri dilində fonetik dəyişikliklə yəni, *tün* formasında göstərir.

Dün gecə fələyə çıxdı fəryadım (21, s. 110).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində isə *gecə-gündüz* mənasında *dünlü-günlü* ifadəsi işlənir, məsələn:

Üç gün *dünlü-günlü* yartdu (4, s. 222).

Danla (*sabah*, *gələcək gün*). İ.Nəsimi dilində özünü göstərən faktlardan biri də *sabah*, *gələcək gün* mənasında *danla* sözünün işlənməsidir, məsələn:

Vədəyi qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görəli

Dünki, keçdi *danla* gəib, bəs bu dəm xoş dəmdurur (12, s. 233).

Danla sözü *dan* formasında, amma eyni mənada Xətai, Kişvəri dilində də işlənmişdir, məsələn:

Qol etdi mənə ki, *dan* atan çağ (2, s. 79).

Əgər bu gecə *dana* qolursən (7, s. 34).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *danna* şəklində işlənən *danla* sözü sabah mənasında işlənir, məsələn: Mə:m

sizə gəlməyim dannıya qaldı (15, s. 108).

Sayru (xəstə). *Sayru* sözü İ.Nəsimi dilində *xəstə* mənasında işlənir, amma müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunur, məsələn: Düşdi gəmdən *sayru*, zar oldı könül (12, s. 301). *Sayru* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Füzulinin, Kişvərinin dilində də *xəstə* mənasında işlənmişdir, məsələn:

Bir yaxşı xub yigit *sayru* düşmüş idi (4, s. 224).

Qəm yolunda mən qalib, getdisə Məcnun, yox əcəb

Sayruya düşvardır həmrəhlik etmək sağ ilən (9, s. 140).

Vəh ki, keçti ruzigarım neçə *sayrular* bilə (7, s. 36).

Sayru sözünə bu mənada *Borçalı rayonunun Kosalı* kənd şivəsində, *Mərzə* rayon şivələrində də rast gəlirik; məsələn: Nə sağdı, nə *sayru*. Attaba *sayıl* düşüb qalib (15, s. 120).

Tamu (cəhənnəm). İ.Nəsimi əsərlərin dilində *cəhənnəm* mənasında işlənən *tamu* sözünə tez-tez rast gəlsək də, müasir ədəbi dilimizdə bu söz arxaik hesab olunur, məsələn: Aşıqün *tamusı* yarından irağ oldığıdır (12, s. 336).

Xətəinin dilində bu söz bəzi fonetik dəyişmələrlə, eyni mənada işlənir, məsələn: *Damular* odunu yandıransan (20, s. 53).

Bu söz *da:mi*, *da:mu* formasında *Quba*, *Şamaxı*, *Sabirabad*, *Ağsu*, *Şuşa* rayon dialekt və şivələrində *cəhənnəm* və *əzab* mənalarında işlənir, məsələn:

Bizin yerrər hərdən hələ isdi uladı ki, lap *da:mi*.

Xoşmələ adam *damıda* qalmaz (15, s. 104).

Tanıq (şahid, tanış). İ.Nəsimi əsərlərinin dilində *şahid*, *tanış* mənasında *tanıq* sözü işlənmişdir, məsələn: Şəmi-rüxsarın bənüm dəvimə *tanıqdur* bu gün (12, s. 336).

Tanıq sözünə bəzi fonetik dəyişikliklə, yəni *danuq* səkində, ancaq eyni mənada Kişvəri dilində rast gəlirik, məsələn:

Dəvi mehriəcə *danuq* tartadur məh ahni (7, s. 36).

Görklü (gözel). İ.Nəsimi dilində *görklü* sözü *gözel* mənasında işlənmişdir, məsələn: *Görklü* yüzün nurindən aləm münəvvər oldı (12, s. 437).

Görklü sözü eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də işlənir, məsələn: Selcan xatun bu yeri *görkli* gördi (4, s. 233).

Varmaq (getmək, yetişmək). İ.Nəsimi dilində bu feil *getmək*, *yetişmək* mənasında işlənmişdir, məsələn: Meyxanəyi-əşqi əbədi qoyma əlindən, *Var* anda müqüm ol (12, s. 320).

Varmaq feilinə eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Xətəinin, Vidadinin dilində təsadüf olunur, məsələn: Kafər aydır: “*Mərə, varın Qazanın oğlu, Uruzu dartın, çəngələ asın...*” (4, s. 222).

Dur bir dəxi *vargil* ol həbibə (2, s. 88).

Səbə, əhvalımı bir-bir, *varıb* ol yarə ərz eylə (8, s. 23).

Varmaq feili *getmək* mənasında Qərb qrupu dialekt və şivələrində ancaq mürəkkəb feil daxilində əsasən *getmək* feilinin sinonimi kimi işlənir, məsələn:

Dan üzü qalxdıq, *vardıx* çırpıya getdik,

getdik bir harava çırpı yığdıq gətirdik (15, s. 132).

Yaşurmaq (gizləmək, örtmək). Gizlətmək, örtmək mənasında işlənən *yaşurmaq* feilinə İ.Nəsimi dilindən başqa, Kişvəri dilində də təsadüf edirik, məsələn:

Əhli-nəzərdən yaşurma aç yüzün gəl (12, s. 543).

Yaşurub şəmi cəmalın oda köydürdün məni (7, s. 75).

Yaşurmaq feili dialekt leksikasında müxtəlif fonetik şəkillərdə işlənir, məsələn: *yaşır (Bakı)*, *yeşir (Şəki)*, *yöşür (Qazax)* və s. (15, s. 135).

Sunmaq (uzatmaq, vermək, təqdim etmək). İ.Nəsimi əsərlərinin dilində arxaik feil olan *sunmaq*, *uzatmaq*, *vermək*, *təqdim etmək* mənasındadır; məsələn:

Rayigan *sundi* məhəbbət aldımı verdüm könül,

La-cərrəm cəm asli bana ol bazarədən (12, s. 330).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Kişvərinin dilində də *sunmaq* feilinin eyni mənalarda işlənməsini müşahidə edirik, məsələn:

Basat qoçun başını təpəgözün əlinə *sundu* (4, s. 222).

Saqiya bu cürə *sungil* badeyi küprəngdin (7, s. 75).

ƏDƏBİYYAT

1. Bağrov, Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971.
2. Cavadova, M. Xətəinin leksikası / M.Cavadova. – Bakı, –1977.
3. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. – Bakı, – 1982.
4. Cəmşidov, Ş. İ.Nəsimi şerlərində Dədə-Qorqud ifadələri / Ş.Cəmşidov. – Bakı, – 1962.
5. Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1959.
6. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1962.
7. Eyvazova, R. Kişvəri divanının dili / R.Eyvazova. – Bakı, – 1988.
8. Əhmədov, F. XVIII əsr ədəbi dilimizin inkişafında Vidadinin rolu / F.Əhmədov. – Bakı, – 2005.
9. Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri / M.Füzuli. – Bakı, – 1958. 20
10. Xəlilov, Ş. “Əsrəməmə”nin dili / Ş.Xəlilov. – Bakı, – 1988. 15
11. İraq-Türkmən ləhcəsi / – Bakı, 2004.
12. Qəhrəmanov, C. Nəsimi “Divan”ının leksikası / C.Qəhrəmanov. Bakı, 1970. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı, – 1968. 1

13. Məmmədov, Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı / Y.Məmmədov. – Bakı, – 1987.
14. Məmmədova, Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri / Q.Məmmədova. – Bakı, – 2004.
15. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı, – 1962.
16. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. – Bakı, –1985.
17. Rüstəmov, R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, – 1965.
18. Seyidov, Y. Nəsiminin dili / Y.Seyidov. – Bakı, – 1996.
19. Şah İsmayıl Xətai. Dəhnamə / – Bakı, – 1959.
20. Vəqif, M.P. Seçilmiş əsərləri / M.P.Vəqif. – Bakı, – 1958.
21. Z.Vərdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, – 1979.

Лексические архаизмы в языке И.Насими

Резюме

Статья посвящена изучению лексических архаизмов в языке И.Насими. В общем, можно отметить, что наблюдаемые нами лексические архаизмы в той или иной степени сохранились в говорах и наречиях, а также в язык творческих людей. Исследуя язык Насими, мы пришли к выводу, что его произведения богаты историко-лексическими материалами. В итоге можно отметить, что в языке Насими очень богатый как с точки зрения фонетических явлений, так и с лексикологической точки зрения.

Lexical archaisms in the language of İNasimi

Summary

The article is devoted to the study of lexical archaisms in the language and İNasimi. In general, it can be noted that the lexical archaisms observed by us have been preserved to some extent in dialects and adverbs, as well as in the language of creative people. Studying the language of Nasimi, we came to the conclusion that his works are rich in historical and geographical materials. As a result, it can be noted that the Nasimi language is very rich both in terms of phonetic phenomena and from a lexicological point of view.

Rəyçi: prof. Eldar Rizvan oğlu Piriyeu